

REBELUJÍCÍ PLÁNOVAČI A NÁVRAT POLITICKÉHO V POST-DEMOKRATICKÉM MĚSTĚ

Eric Swingedouw

Nacházíme se v prostoru přemýšlení a myšlenky. Takováto místa jsou pro nás velmi významná a vážíme si jich. V tomto prostoru působil Jan Hus. Myšlenky, které Jan Hus hlásal, nebyly pro elity tehdejšího světa žádoucí, a jak víme, nakonec ho za ně upálili. Já se budu ve své řeči věnovat Janům Husům dneška, kteří žijí po celém světě v našich současných městech. Kteří o městě přemýšlejí a říkají, že chtějí jiné město, obnovenou polis založenou na demokratických principech, rovnosti a solidaritě. A toto vše vždy bylo a má být záležitostí pro plánování a plánovače. Pokud nás nezajímá téma demokracie a budoucnosti měst, ve kterých žijeme, nemáme tu co dělat.

Všichni víme, že města a městské prostory jsou velmi politickou záležitostí a jsou předmětem politiky. Rád citu-

ji Rancièra,¹⁾ který říká: „Koneckoneč všechno se v politice točí kolem distribuce prostoru“. Jaké prostory jsou předmětem politiky ve městech? Jak fungují? Kdo v nich může pobývat? Pro Rancièra politické akce vždycky působí na sociálním pozadí jako spor o přidělení míst a rolí v nich. V politické akci jde o to, kdo může stanovit, co je to které místo a co se s ním má stát. Co je to jiného, než definice, co je a o čem je plánování? Je o distribuci míst a funkcí.

V čase, který tu mám k dispozici, chci mluvit o rebelujících plánovačích a o přízračném návratu politického v post-demokratickém městě. Zejména se chci zabývat paradoxní situací, ve které se podle mnohých pozorovatelů dnes nacházíme. Paradox se dá shrnout takto: na jedné straně demokracie zvítězila. V roce 1989 jsme zvítězili. Demokracie dovoluje cokoli zpochybnit, každý může být takovým, jak mu vyhovuje. Z tohoto pohledu se tedy zdá, že demokracie je plně životná. Na druhé straně ale někteří argumentují, že demokracie ve městech skomírá, že města se podřídila diktátu globální ekonomické nezbytnosti, v níž politická volba už není nadále možná. Účast občanů v politickém procesu je pořád na mnoha místech vel-

mi nízká. Ptávám se svých studentů, zda chodí k volbám a jen asi dvacet procent jich pravidelně volí. Nedůvěra v politické instituce sílí. Ve městech po celém světě je lidé začali znevažovat a zároveň požadují demokratické město. To je paradoxní situace: sice jsme vyhráli, ale tomu, co jsme vyhráli, nevěříme.

Nejen sociologové a mediální učenec zpochybňují legitimitu demokracie. Filozof Giorgio Agamben²⁾ před několika lety řekl, že jsme svědky posunu od modelu polis založeného na centru / agoře k nové metropolitní prostorovosti založené na procesu depolitizace. Jak se tedy máme vyznat v obou těchto procesech – údajné depolitizaci a proti tomu požadavcích po návratu demokracie do měst, které formulují architekti a plánovači rebelií?

Pro odpověď jsem si své vystoupení rozčlenil do čtyř kroků. Nejprve bych se rád věnoval tématu post-demokratických podmínek, jímž se mnozí v poslední době zabírají, tedy jakési diagnóze, jak se v posledních zhruba dvaceti letech změnily procedury demokratické politiky. Výsledkem těchto zásadních změn je nastolení toho, čemu říkáme post-demokracie a post-politi-

-
- 1) Jacques Rancièra (*1940) je francouzský marxistický filozof narozený v Alžírsku. Byl žákem Louise Althussera, roku 1968 ho však kvůli sporu o interpretaci Pařížského května zavrhl. Je emeritním profesorem na Univerzitě Paříž VIII v Saint-Denis. K jeho velkým tématům patří vztah politiky a filozofie, Marxův koncept proletariátu, koncept rovnosti, zajímají ho ovšem i otázky pedagogiky či estetiky, zejména filmové. [zdroj: wikipedia]
 - 2) Giorgio Agamben (*1942) italský filozof, v současnosti profesor estetiky při Univerzitě v Benátkách. Zabývá se především vztahem mezi filozofií a politikou. Vydobyl si celosvětový věhlas mimo jiné pojednáním *Homo sacer*. *Suverénní moc a pouhý život*. (*Homo sacer. Il potere sovrano e la nuda vita*, 1995), v němž se z historického pohledu zabývá politickým převzetím moci nad jednotlivcem. V mnoha ohledech často reaguje na filozofii Michela Foucaulta. [zdroj: wikipedia]
-

ka. Pak bych chtěl říci pár slov o teoretickém rámci, ve kterém se odehrává paradox, abychom do problému hlouběji nahlédli, znázornili si ho, porozuměli mu a byli schopni o něm diskutovat. Potom se chci dostat k roli a místu rebelujících plánovačů, tedy lidí, které jsme měli možnost sledovat při arabském jaru a při nepokojích ve Španělsku s odezvou až v řecké Soluni, lidí, kteří byli u zrodu hnutí Occupy.³⁾ Tito rebelující plánovači koncipují, konstruují „jiné město“, polis. Kladou zásadní otázky a odpovídají na ně ve jménu svobody, rovnosti a solidarity. V závěru se budu zabývat některými výzvami, které se týkají nás, kdo přemýšlíme o městě, jeho funkcích a organizaci.

Rebelující města / Post-demokracie a dynamika depolitizace: post-politické vyprázdňování politického

V prosinci 2010 po sebeobětování Mohameda Bouazizího vypukla v Tunisku poněkud nečekaně revoluce a odstartovala sérii dalších městských bouří, známých jako Arabské jaro, které se odehrávaly v místech, která nemají pověst demokracií. V průběhu následujícího magického roku 2011 jsme pak sledovali zdánlivě nekončící bujení městských rebelií se širokou škálou událostí a odhalení, které na pozadí velmi rozdílného historického a geografického kontextu hluboce rozrušily zdánlivě pohodový neoliberální participačně konsenzuální status quo a znepokojily řadu ekonomických i politických elit. Je podivuhodné, jak choreograficky podobně pro-

bíhaly události v Barceloně, Madridu, Aténách, Soluni, New Yorku, Londýně, Paříži, Riu, Tel Avivu – seznam rebelujících měst je dlouhý. Naše obrazovky zaplnily obrazy, ve kterých přeskakují výbuchy nespokojenosti z místa na místo. Nespokojenost se týká měst a měli bychom ji brát vážně, pokud chceme promýšlet demokratická města, která by se měla lišit od těch současných, ve kterých se tato sociální hnutí zrodila.

Lidé v mnoha městech si začali brát zpět veřejný prostor v náhlém výbuchu rozhořčení. Svými činy uváděli na scénu politické požadavky, které se týkaly opravdové demokracie, její kvality, toho, kdo má právo mluvit a kde. Odpovídali tak na otázky, či je prostor, jak má být užíván, kdo je oprávněn jej užívat a jakým způsobem.

Jak tedy máme začít, abychom tomu všemu porozuměli? Musíme na to nahlížet v kontextu přeměny světa a měst, která obýváme. Tato přeměna v uplynulých asi dvaceti letech vytvořila něco, čemu říkáme post-demokracie. Uvedu několik charakteristik post-demokratických institucí a post-demokratického vládnutí. Jsou to instituce a je to forma vládnutí. Udržuje se tím, co Giorgio Agamben nazývá vyvoláváním permanentního stavu nebezpečí: klimatické změny, migrace, finanční a ekonomická krize. Všechny (prý) vyžadují neprodlelou a naléhavou akci. Prostor pro politické rozhodování o takovýchto akcích je ale velmi zúžen tím, co Bourdieu⁴⁾ pojmenoval ekonomizací politiky. Můžeme se rozhodnout pro úplně cokoliv,

pokud to ovšem vyhovuje trhu a jeho účetní kalkulačce. Politicky přijatelné jsou jen ty varianty, které jsou v souladu s „racionalitou“ tržní ekonomiky. Současně probíhá proces depolitizace ekonomiky. Ekonomika samotná nemůže být zpochybňována a nelze proti ní protestovat. Je mimo jakoukoliv diskusi. Jediným způsobem, jak zvětšit objem bohatství, je přeměna přírody a rozmisťování zboží a služeb, které z přírody těžíme, pomocí tržního systému. Slovy Jacquesa Ranciéra, všichni se dnes musíme stát marxisty. To může znít podivně v České republice v roce 2015, ale je tím myšleno, že manažeři městské správy, místní a regionální političtí představitelé i státy s jejich národními vládami, prostě celá veřejná správa i se svými politiky se stávají vykonavateli globální ekonomické nutnosti. Jinými slovy, ekonomické síly se staly natolik všudypřítomné a dominantní, že se dají přijímat jen volby, které se odehrávají v rámci ekonomického prostoru vytvořeného externě globálními tržními silami. Takto vzniklá rozhodnutí jsou systematicky podporována expertními manažery, tedy také námi plánovači, kteří svými profesionálními znalostmi a zkušenostmi podporujeme řešení v rámci omezení daných ekonomikou. A ovšem na konci všeho je to, co nám Michel Foucault⁵⁾ připomíná jako dosahování co největšího biopolitického štěstí lidstva. Tato forma vládnutí je stále více organizována jako globálně lokální vládnutí „zpoza“ státu (tedy mimo něj a mimo další instituce politiky a veřejné správy). Příkladem jsou partnerství veřejného a soukromého sektoru, o nichž Ulrich Beck⁶⁾ ve svých pozdních

3) Hnutí Occupy vzniklo jako odezva na protesty proti společenské a ekonomické nerovnosti, které se odehrávaly formou tábora v Zuccotti parku poblíž Wall Street na Manhattanu v New Yorku v září 2011. Protesty formou zabírání významných prostor měst se pak rozšířily do celého světa, uvádí se téměř tisíc měst na všech obydlených kontinentech. Tábory byly nakonec většinou rozeznány policií. [zdroj: wikipedia]

4) Pierre Bourdieu (1930–2002), sociolog patřící k proudu tzv. kritické či angažované sociologie, všiml si zároveň i individuálních lidských osudů a zkušeností. Zabýval se symbolickými systémy a zejména symbolickým násilím, a studoval různé strategie, jak se mocné společenské skupiny snaží prosazovat a reprodukovat. Prokázal, jak jemné odlišnosti řeči, například přízvuk, výslovnost nebo styl významně ovlivňují možnosti společenského vzestupu, například při hledání lepšího místa. Varoval před „strukturálním násilím“ neomezené konkurence, která poškozuje už nejen lidi na okraji, ale i běžné zaměstnance. [zdroj: wikipedia]

5) Michel Foucault (1926–1984) byl reprezentantem francouzské intelektuální avantgardy sedmdesátých let, filozof a psycholog. Byl také historik filozofie, představitel filozofického strukturalismu a postmoderní filozofie, historik a teoretik kultury. Jeho vliv na filozofii druhé poloviny 20. století je neodmyslitelný. Ústředním tématem Foucaultových prací je moc – „způsob jednání, jímž jedni působí na druhé“. Odlišuje vztahy násilí od mocenských vztahů, které nejsou v jeho pojetí totožné. Žádný výkon moci se bez jednoho či druhého nemůže obejít. Moc souvisí s vládnutím. Tento pojem Foucault nechápe v souvislosti s politickými strukturami, ale používá ho jako způsob, jak řídit chování jednotlivců či skupin. Jedná se o dohled nad společnostmi, který není vykonáván centrálně, ale rozptýleně prostřednictvím medicíny, vzdělávání, sociální politiky apod. [zdroj: wikipedia]

6) Ulrich Beck (1944–2015) byl jeden z nejvýznamnějších německých sociologů. Je autorem desítek knih z oboru sociologie. Nejznámější z nich je Riziková společnost (*Risikogesellschaft – Auf dem Weg in eine andere Moderne, 1986*), která byla přeložena do více než 15 světových jazyků (česky r. 2004). Zabývá se mj. tématem globalizace a jejích důsledků: společenských změn, jakými jsou individualizace a sociální nerovnost.

Beck je z národohospodářského hlediska zastáncem stanovení nových priorit: Vzhledem k tomu, že vlivem automatizace již nelze dosáhnout úplné zaměstnanosti, národní řešení jsou nerealizovatelná a „neoliberální medicína“ neúčinkuje, budou státy nuceny garantovat základní příjem a umožnit tak ve větší míře občansko-společenskou práci. Jako protipól nadnárodních koncernů je nezbytné vytvořit nadnárodní státy, jež by kontrolovaly jejich činnost a omezovaly jejich moc.

Svět se stal společností rizika (*Weltrisikogesellschaft*). Jedním z aspektů, které tento proces pomáhají ozřejmit, je kosmopolitní vědomí společného ohrožení terorismem. Beck je přesvědčen, že bez vybudování mezinárodních právních a soudních instancí nelze v budoucnu dospět k mírovému řešení nadnárodních konfliktů. [zdroj: wikipedia]

pracích říká, že se v nich hemží aktéry, kteří nemají žádný mandát. Kde je politická legitimizace těchto samozvaných hráčů, těchto kvazi-státních organizací, jejichž rozhodování je klíčové pro organizaci našich veřejných prostorů? A toto vše je udržováno v chodu „tyranií participace“, jak jeden můj manchesterský kolega pojmenoval všeobecnou posedlost tím, aby veřejnost na našich rozhodnutích participovala. Taková participace ale není nic jiného, než příznání, že demokracie ve svém základu týkajícím se měst a jejich rozvoje selhala.

Současný diskurs přijímá, že každý může mít svůj odlišný pohled, svůj odlišný názor, své odlišné tužby. Nesouhlas je dokonce vítán, pokud se ovšem týká technicko-organizačních věcí. Jacques Rancière ale tvrdí, že přesto jsou věci, které podléhají tvrdé cenzuře: dissent, radikální nesouhlas a odpor vůči pravidlům hry nastaveným tržními silami. Uznání radikálního nesouhlasu, vyjádření jiné představy o tom, co je město, je ale samotnou podstatou demokratického, protože demokratická je debata a soutěž mezi radikálně různorodými pohledy a představami. Dnešní představa o městě je však radikálně odlišná, z užívání post-demokratického města můžeme být vyloučeni.

Idyla konsenzuálního, participujícího, inkluzivního městského vládnutí, které je soustavně živeno a udržováno tržním mechanismem, je ale ve skutečnosti velmi výbušná. Všechny způsoby radikálního nesouhlasu a nespokojenosti, jimiž prošla města v Evropě i mimo ni v posledních asi třech čtyřech letech, mají společnou charakteristiku v různých způsobech rozkolu a rozvratu, který často – ne vždy – bere podobu výbuchu ničivého, iracionálního násilí a někdy se též projevuje jako etnický odpor. Zároveň s výbuchy násilí najdeme v protestech, jež byly na jeho počátku, také volání, požadavky a touhu po zcela jiném typu města, po jiném politice a po jiném typu spravedlivé demokracie. Mírumilovní Indignados ve Španělsku v roce 2011 skandálně požadovali opravdovou demokracii, a to hned. A jejich volání bylo nakonec úspěšné, protože jejich představitelka se stala starostou Barcelony.

Politika a politikum

Co se tedy vlastně děje? Jak se máme vyznat ve zřejmě paradoxní situaci, kdy na jedné straně vládní instituce docela oprávněně tvrdí, že jsou demokratické, a naproti tomu rebelující plánovači zásadně zpochybňují demokratickou povahu těchto institucí? Mluví každý o něčem jiném, nebo jsou každý z jiného světa?

Abychom se v tomto paradoxu vyznali, musíme se uchýlit k politické teorii. Francouzská politická teorie rozlišuje dva pojmy: „politika“ a „politikum“ neboli „to politické“, tedy to, co je politické, co se týká obce jako komunity – polis. Ve francouzštině je to hezky označováno stejným slovem pouze s rozdílem rodu – „la politique“ versus „le politique“. Politika je to, co všichni známe: instituce, procedury, mechanismy, v nichž se střetají soupeřící názory, problémy se problematizují, debatují, a nakonec se snad dospěje k rozhodnutí a jeho implementaci v podobě prováděné politiky. Toto my plánovači zakoušíme a nějak se v tom pohybujeme. Naproti tomu politikum, jak praví teorie, není nic více, než pojmenování radikálního nesouhlasu, uznání toho úplného základu, na kterém je založena demokracie, proč byla vlastně vynalezena. Moje vize města a vaše vize města jsou rozdílné. Ale demokratická politika je založena na tom, že my všichni jsme si rovni. Všichni máme stejná práva, všichni máme rovné právo vládnout a uskutečňovat své sny a vize. To je politikum.

Proto si myslím, že musíme začít revidovat naše představy o urbánní politice a musíme brát vážně napětí, které existuje mezi onou konsenzuální procedurální politikou a vždy existující možností, že tuto politiku někdo neakceptuje a bude ji rušit – tím bude prosazovat a realizovat své politikum.

Když dodáme ke slovu politikum slovo demokratické, prostor zůstává prázdný. Demokratické politikum se odehrává v prázdném místě moci. Nikdo nemůže vyžadovat místo pro moc v demokracii, nanejvýše dočasně. Vychází se z presumpce rovnosti, o níž ale víme, že je ze sociologického hlediska lživá.

Urbánní sociologická teorie města nás učí, že si nejsme rovni: lišíme se národností, pohlavím, třídou. To ale nemá s demokracií nic společného: teorie demokracie k těmto zjevným rozdílnostem nepřihlíží a prostě předpokládá, že politicky jsme si všichni rovni. Takže je podstatný rozdíl mezi (ne)rovností sociologickou a rovností politickou. Demokracie je založena na rovné svobodě (egaliberté – Eugène Balibar). Aniž bychom pro to měli jakýkoliv vědecký důkaz, doklad z přírody, prostě jen jako neprokazatelný (axiomatický či normativní) základ bereme, že jsme si rovni. A právě zde se politikum jako potvrzení oné rovnosti odlišuje od institucionalizované formy demokratického vládnutí, která má vždy tendenci být oligarchická. A toto napětí musíme udržovat při životě (pokud nechceme dopustit vyprázdňování politiky tím, že se z ní vytratí „politikum“).

Politikum se čas od času samo projevuje tak, jak to kdysi dělal Jan Hus, a vyjevuje se v místě, prostoru a čase tím, že ti, s nimiž se zachází nerovně, povstnou a nahlas řeknou: „Já chci, aby se také se mnou zacházelo jako s rovným“. Tím demonstrují rovnost v prostředí, jež se k nim chová jako k nerovným. Pár černošek se v roce 1955 v Montgomery v Alabamě posadilo v autobusu na místě vyhrazeném pro bílé, a tím demonstrovalo rovnost tváří v tvář nerovnosti. Šest měsíců nato se tomu začalo říkat hnutí za občanská práva.

Rebelující plánovači: performance a inscenace egalibertariánských prostorů

To přesně dělají rebelující plánovači (*insurgent planners*). Performují proces, ve kterém inscenují rovnost, i když v uspořádání, které je vždy poněkud nerovné. Politikum tedy definují jako retroaktivně odhalený moment; událost, kterou se spouští proces rozrušující zavedené sociálně prostorové pořádky. Zaměřují se na to „špatné“ jménem axiomatického předpokladu rovnosti. Ona „špatnost“ je stav, ve kterém je presumpce rovnosti znásilněna institucemi oligarchického policejního / politického pořádku. Politikum tak vzniká manifestací rovnosti formou performance, kte-

rou se současně zviditelňuje „špatnost“ stávajících poměrů. Vše se odehrává ve veřejném prostoru náměstí a ulic, ve městě; je to aktivita v místě. Zviditelňuje to, co je „špatné“: najednou všichni vidí, že je to špatné. Boří se výmysly o Velkém Pořádku, který je jednou provždy daný a nemůžeme ho měnit. Naopak: vykračujeme směrem k Velkému Jinakému, požadujeme nemožné a zakládáme možnost nového uspořádání, které bude demokratičtější.

Ted' ještě něco o rebelující demokracii. Rebelující demokracie je demokracií, která se realizuje mimo instituci státu; Michael Abensour říká, že vystupuje proti státu. Neodehrává se na radnicích, v parlamentech, v zasedačkách. Je to politika odpírání. Vůbec není zakořeněna v místě, ideologii ani konkrétním tématu. To vše vzniká teprve následně, v procesu, kdy se slévají sny a vztek jednotlivců do jednoho proudu vize lepšího města. Podíváme-li se na průběh aktů rebelující demokracie a sociální a prostorový půdorys, z něhož vycházejí jejich architekti, vidíme, že na formování sdílené subjektivity se podílejí všichni: muži a ženy, staří a mladí, dělníci i univerzitní profesori, bílí i nebíli. Roznětkou často bývá zdánlivá maličkost. Podívejme se na události v Istanbulu na Taksim: jednalo se vlastně o pár stromů v parčíku, a najednou z toho byly masové demonstrace požadující nový demokratický pořádek. Neúspěšně, samozřejmě.

Rebelující demokracie se vždy objeví jako naléhavá reakce na něco specifického, konkrétního či dílčího, co ohrožuje rovnost využívání prostoru. Nabývá formy jakési divadelní performance, ale jejím obsahem je lokalizovaná politická akce, která narušuje Velký Pořádek „těch rozumných“ a zároveň má ambice dát novou náplň termínu zdravý rozum.

Znovuzrození historie?

Jsme tedy prostřednictvím rebelujících měst svědky znovuprobuzení historie, historie chápané jako proces demokratizace a zrovnoprávnění lidí? Nevím, je to jen hypotéza, ale jsem si jist, že je to zásadní teoretická i praktická otázka pro nás všechny jako plánovače i ostatní obyvatele měst 21. století. Jak spojit místní formy demokratického vládnutí s realitou globalizovaného světa městských aglomerací rozprostírajících se po celé zeměkouli? Vezměme si Prahu: dnes je to globální město, kde každá jeho buňka, každý prvek aktivit v něm, jsou nějak propojeny s jinou buňkou a jiným prvkem někde jinde ve světě.

Jak se dostaneme od planetární globalizace k místním formám intelektuální aktivity? A jak se naopak dostaneme od jednotlivostí a jejich forem k obecné podstatě procesů demokratické inkluze? Jak se dostat od nemohoucího a neúčinného odporu, který je pro rebelující demokracii často charakteristický, k účinným formám transformace, která by měla trvalý vliv na skutečnou demokratizaci prostředí našich měst? Jaká je vlastně scéna, prostor, v němž se odehrává praktická politika, jaká má specifika? Jak máme o tento prostor pečovat, jak jej utvářet? Jak je napojen na radikální myslitele? To je přece naše hřiště, nás plánovačů! Sny o novém, jiném, lepším, demokratičtějším městě. Když tyto sny nebudeme snít my, nikdo to za nás neudělá. Ale takových snů mezi plánovači a urbanisty vidám jen velmi málo. Musíme se oprostít od představ vládnoucích elit, že když nebudeme dělat to, co chtějí ony, tak nevyhnutelně nastane konec světa.

Měli bychom opět začít přemýšlet o tom, kdo jsou hybatelé demokratické oslobozňující akce. Ve 21. století to už určitě nejsou bílí muži pracující třídy. Ale kdo to tedy je? Jak se chová?

Setkání se s „dnem poté“: od rebelujících náměstí k právu planetární urbanizace

Co bude dál? Nemůžeme být stále rebely. Popravdě většina z nás chce prostě jít domů a žít své běžné městské životy. Ale jak máme institucionalizovat onu touhu po opravdovější demokracii, kterou reprezentují představitelé rebelující demokracie, do plánovacích procesů? Jak máme zjistit, jestli je demokratické město ve 21. století skutečně možné, a jak máme zajistit, aby možné bylo? Anebo máme své technické a řídicí schopnosti omezit pouze na management místních podmínek pro globální ekonomickou „nutnost“?

Musíme vědět, že se odehrává hra, souboj mezi zasetou dystopií (antiutopií, rezignací na změnu vyprázdňené politiky) a skutečností možného. Musíme umět aktivně se této hře účastnit a převést politikum do politického procesu. To je otázka organizace, heterogenní politické subjektivity a prostředí. Musíme se naučit konfrontaci s násilím a mocí a musíme plánovat – navrhopvat egalitářská místa ve stylu Skutečné Utopické Přítomnosti.

Do not crave to construct in the space for which you think that it lies in the future that it promises you some kind of tomorrow. Realize yourself today, do not wait. You alone are your life.

Zbav se touhy budovat pro to, o čem si myslíš, že je prostor budoucnosti, co ti slibuje cosi jako zítřek. Uvědomuj si dnešek, nečekej. Ty sám jsi svůj život. (Fernando Pessoa)

*Eric Swingedouw
School of Environment and Development
University of Manchester*

7) Swingedouw zde zjevně naráží na Francise Fukuyamu, který rozpad bipolárního světa po pádu sovětského bloku v roce 1989 označil za „konec historie“ [pozn. editora].